

Tathmini ya Mchakato wa Utenzishaji katika Kiswahili na Hadhi ya Msamiati wake Kikamusi

Elizeus G. Katikiro

Ikisiri

Tofauti na unominishaji, dhana ambayo imezoeleka sana katika taaluma za Kiswahili kama mchakato wa kimofolojia wa kubadili kategoria nyingine za maneno kuwa nomino, utenzishaji ni dhani ngeni. Utenzishaji pia ni mchakato wa kimofolojia wenye kuzalisha vitenzi kutokana na kategoria za maneno. Uzalishaji wa vitenzi kutokana na kategoria nyingine za maneno ni mchakato ambao haujachunguzwa sana katika Kiswahili ukilinganisha na mchakato kama wa unominishaji. Uimarishaji na utanuzi wa lugha kimsamiati unaweza pia kufanywa kwa mbinu kama hizi ili kusaidia lugha (Kiswahili) kupata istilahi toshelevu za kiufundi na kisanyansi ili kukidhi mapinduzi ya kisayansi na kiteknolojia ambayo yanaenda kwa kasi katika nyanja mbalimbali. Kwa hiyo, makala haya ya inatathmini uwezo wa kategoria za maneno mbalimbali ya Kiswahili katika kuzalisha vitenzi na yanatathmini hadhi ya vitenzi hivyo, kimofolojia, kisemantiki na kikamusi. Aidha, makala haya yanabainisha viambishi tenzishi na kutathmini uzalifu wake ili kuweka bayana uwezo wa utenzishaji kimsamiati katika Kiswahili.

1. Utangulizi

Unyambulishi ni mchakato wa uundaji wa maneno kwa kutumia vijenzi au vinyambulishi mbalimbali. Katika mchakato huu wakati mwingine neno huhama kutoka katika kategoria yake na kuingia katika kategoria nyingine. Mathalani, kivumishi kinaweza kubadilika na kuwa kitenzi au kitenzi kuhama kategoria yake na kuwa nomino. Ujenzi au uundaji wa maneno ni mchakato muhimu sana katika lugha. Uundaji wa maneno husaidia kuongeza msamiati wa lugha inayohusika kupitia kuunda istilahi na maneno kwa ajili ya dhana mpya (Malangwa, 2011:29).

‘Utenzishaji’ ni istilahi iliyobuniwa na mwandishi wa makala haya kwa maana ya mchakato wa kimofolojia wa uundaji wa vitenzi kutokana na aina zingine za maneno zilizo tofauti na kitenzi. Kitenzi kama kategoria ya neno kimefasiliwa na wataalamu mbalimbali kwa kutumia mikabala mbalimbali. Lakini kwa ujumla, kulingana na maudhui ya makala haya, kitenzi kinachukuliwa kuwa ni aina ya maneno yanayoeleza tendo linalofanyika au linalofanywa na nomino ambayo ni ya mtu, mnyama, au kitu (taz. Kihore na *wenzake*, 2003; Khamis, 2009; Kihore, 2009). Mifano ya vitenzi hivyo ni kama *oga*, *lia*, *kohoa*, *sinzia* na *pumua* (Khamis, 2009). Hata hivyo, si kusudi la makala haya kuzama katika mjadala wa vitenzi bali kudokeza kwa ufupi tu dhana ya kitenzi itakayomsaidia msomaji kung’amua na kufuatilia vizuri kinachojadiliwa katika makala haya.

Utenzishaji ni mchakato wa kimofolojia (au kisarufi-maumbo). Mofolojia ni uwanja wa isimu unaohusika na uundaji maneno (Kihore na *wenzie*, 2003:7). Uundaji wa maneno hufanyika kwa kutumia michakato mbambali ambayo ni pamoja na uambishaji, unyambulishaji, uambatishaji, ufupishaji, ufinyaji na uhulutishaji (taz. Kiango, 1992 & 2000; Kihore na *wenzie*, 2003). Makala haya yanaegemea zaidi kwenye kanuni za unyambulishaji.

Sababu za kuchunguza uundaji wa vitenzi vinavyotokana na kategoria nyingine za maneno katika Kiswahili ni kutokana na ukweli kuwa, kipengele hiki cha kimofolojia cha uundaji wa msamiati hakijachunguzwa kwa mapana yake kama vipengele vingine, hususani unominishaji. Hata hivyo, kilicho kigeni ni istilahi ‘utenzishaji’ na wala si dhana. Dhana ya utenzishaji si ngeni

hata kidogo. Kihore na *wenzie* (2003:97), katika kubainisha kanuni za uundaji wa vitenzi, wanathibitisha kuwa kuna uwezekano wa kuzalisha vitenzi kutokana na kategoria nyingine za maneno na wanabainisha mfano mmoja ambao ni kivumishi **chafu** kuwa kitenzi **chafua**. Aidha, Kiango (2000: 105-106 & 127) anajadili vinyambuo vya vitenzi vinavyobadili kategoria ya neno katika kipengele cha uundaji wa vitenzi vya mnyambuliko kutokana na kategoria nyingine za maneno. Pia, Kiango anabainisha namna ya kuviingiza vitenzi vinavyoundwa na kategoria zingine za maneno kamusini. Anabainisha viambishi nyambuo tenzishi -esh-, -ish-, -sh- vya utendesha na -ek-, -ik-, -k- vya utendeka kwa data ya maneno yanayodhihirisha dhana ya utenzishaji kupitia unyambulishaji wa utendesha kutoka vivumishi kuwa vitenzi kama ifuatavyo:

- i. bora boresha
- ii. duni dunisha
- iii. fupi fupisha
- iv. zee zeesh
- v. safi safisha
- vi. laini lainisha

Vilevile, data ya pili ya utendeka inayobainishwa na Kiango hapa chini ni ya kategoria ya kivumishi kuunda kategoria ya kitenzi. Tazama data ifuatayo:

- i. -zee zeeka
- ii. -laini lainika
- iii. -chafu chafuka
- iv. -pevu pevuka
- v. -erevu erevuka
- vi. -refu refuka

Aidha, Kiango (keshatajwa) anabainisha pia kiambishi nyambuo tenzishi -z- cha utendesha lakini hatoi data yoyote ya Kiswahili inayothibitisha madai haya.

pamoja na kubaini vinyambuo tenzishi, vitenzi vinavyoundwa kutokana na mchakato wa utenzishaji vimetathminiwa hadhi yake kisemantiki na kikamusi ili kubaini nafasi yake katika kamusi na namna ya kuviingiza kamusini. Kamusi ni kimbilio la mtumiaji kamusi anapohitaji taarifa za neno fulani, kwa mfano tahajia, matamshi, silabi, maana, matumizi na visawe (Kpfer, 1984; Mdee, 1995 & 1997). Hivyo, kamusi inatakiwa kumsaidia mtumiaji kupata umbo linalohusika la neno na maana yake pamoja na taarifa nyinginezo ili kukidhi vigezo vya kamusi yenye kumjali mtumiaji; yaani uwezekano wa mtumiaji kupata kwa urahisi taarifa anayoitaifuta kamusini. Kamusi kuwa na taarifa zinazokidhi mahitaji ya mtumiaji, kamusi kuwa yenye taarifa zinazohitajika na kupatikana kwa urahisi kutegemeana na maarifa na stadi alizonazo mtumiaji anayelengwa (taz. Gouws & Prinsloo, 2005:39-44; de Schryver & Prinsloo, 2000: 1).

2. Tatizo la Kinadharia

Makala haya yanaongozwa na kanuni za kimofolojia za uundaji maneno pamoja na misingi ya utungaji kamusi bora, ambazo zinazingatia mkabala unaomjali zaidi mtumiaji kamusi unaogemea katika vigezo vya utoshelezaji wa mahitaji ya mtumiaji kamusi na kiwango cha maarifa aliyonayo mtumiaji kamusi za Kiswahili kutafuta taarifa anazohitaji (taz. de Schryver & Prinsloo, 2000: 1; Gouws & Prinsloo, 2005: 39-44). Hata hivyo, kwa bahati mbaya, baadhi ya miradi ya kamusi haishirikishi watumiaji wanaolengwa wa kamusi na matokeo yake kamusi

inayotungwa inakuwa haijazingatia mkabala unaowajali zaidi watumiaji.

Kamusi zinazotungwa bila kuzingatia watumiaji wake huwa na changamoto mbalimbali ambazo hufanya kamusi hizo kukosa ubora kulingana watumiaji wasiolengwa. Miongoni mwa changamoto hizo ni kuwa, kumekuwa na matatizo mengi ya kuingiza maneno au vinyambuo vya maneno katika kamusi ambavyo havipo katika lugha inayoandikiwa kamusi au kuingiza maneno/vinyambuo ambavyo havijawahi hata kutumika katika lugha ingawa vinaweza kuwa vinafuata kanuni za lugha inayohusika katika kuunda msamiati. Tatizo jingine ni kuwa, vinyambuo au maneno yenye matumizi makubwa katika lugha, inayotungiwa kamusi huachwa bila kuingizwa kwenye kamusi. Kamusi zenye dosari hizi hukosa kanuni ya kumjali mtumiaji kamusi, kigezo kinachojenga matumizi rafiki ya kamusi kwa mtumiaji (de Schryver & Prinsloo, 2000: 1). Hizi ni sifa muhimu na vigezo vya kamusi bora, vigezo ambavyo ni vya kisasa na viko hatamuni katika taaluma ya leksikografia. de Schryver na Prinsloo (2000: 1) wanathibitisha umuhimu wa mkabala unaomjali zaidi mtumiaji kwa kusema:

In modern lexicography the so-called user-perspective has emerged as an all-important criterion in the selection and lexicographical treatment of lexical items.

Katika leksikografia ya kileo, mkabala unaomjali zaidi mtumiaji wa kamusi umeibuka kuwa kigezo muhimu sana cha uteuzi na ushughulikiaji wa vidahizo katika kamusi.

Gouws & Prinsloo (1998: 18) kama walivyodondolewa katika de Schryver & Prinsloo (2000: 2) wanasisitiza juu ya mkabala unaomjali mtumiaji kamusi kuwa ndiyo nyenzo ya ubora wa kamusi. Kamusi ambayo inajibu maswali ya mtumiaji, inazingatia maarifa ya mtumiaji katika kutafuta taarifa ndani ya kamusi na inamridhisha mtumiaji kwa ujumla wake, hata soko lake huwa pana kutokana na kukubalika kwake huko. Gouws & Prinsloo (1998: 18) wanathibitisha hoja hii kwa kusema:

The user-perspective, so prevalent in modern-day meta-lexicography, compels lexicographers to compile their dictionaries according to the needs and research skills of well-defined target user groups. The dominant role of the user has had a definite effect on the compilation of dictionaries as well as on the evaluation of their quality. Good dictionaries do not only display a linguistically sound treatment of a specific selection of lexical items. They are also products that can be used as linguistic instruments by their respective target user groups. The better they can be used, the better dictionaries they are.

Mkabala unaomjali zaidi mtumiaji, ambao umeshamiri katika metaleksikografia ya kileo, unashinikiza wanaleksikografia kutunga kamusi zao kwa kuzingatia mahitaji na stadi za kitafiti za makundi yaliyolengwa ya watumiaji waliobainishwa kiyakinifu. Jukumu kubwa la mtumiaji kamusi lina athari mahususi katika utungaji na uhakiki wa ubora wa kamusi. Kamusi bora si tu kwamba zinadhihirisha kiwango bora cha ushughulikiaji wa vidahizo teule kiisimu bali pia ni kazi ambazo zinaweza kutumiwa na makundi yaliyolengwa ya watumiaji wa kamusi kama nyenzo za kiisimu. Utumikaji wa kamusi zinazohusika kwa wingi unaashiria ubora wa kamusi hizo (Tafsiri ya mwandishi).

Kuingiza katika kamusi vinyambuo ambavyo havitumiki ni kupoteza muda na nafasi na kukiuka kanuni ya uwekevu katika utunzi wa kamusi. Suala la uwekevu katika utunzi wa kamusi ni muhimu sana kwani nafasi pia hutegemeana na aina, ukubwa na watumiaji wa kamusi hiyo waliolengwa. Hivyo, ni muhimu kuitumia nafasi kwa umakini wa hali ya juu katika kamusi kwa kuweka taarifa muhimu na zinazofaa kwa kumzingatia mtumiaji kamusi aliyelengwa. ‘Walter

(1996: 640) kama alivyonukuliwa na Prinsloo (2001:148-149) anasema' jambo la kudhibiti matumizi ya nafasi ni muhimu sana na ni jukumu la mtunga kamusi kulizingatia kutegemeana na aina ya kamusi anayoiandika. Anasisitiza kwa kusema:

Lexicographers constantly have to make pragmatic decisions on what to include in a dictionary to conform to the dictates of space available.

Wanaleksikografia mara zote wanatakiwa kufanya maamuzi yakinifu kuhusu taarifa gani ziingizwe katika kamusi ili kukidhi mahitaji ya nafasi yaliyopo (Tafsiri ya mwandishi).

Katika mchakato wa kutunga kamusi, tatizo la kuamua ni vinyambuo gani viingizwe na vipi visiingizwe bado ni changamoto kubwa sana. Tomaszczyk (1983: 51) kama alivyonukuliwa na Prinsloo (2001:148) anadokeza kuwa:

One of the basic problems of lexicography is to decide what to put in the dictionary and what to exclude.

Tatizo mojawapo katika leksikografia ni namna ya kuamua ni vidahizo gani vya kuingiza au kutokuingiza katika kamusi (Tafsiri ya mwandishi).

Katika kujaribu kuweka vigezo vinavyoweza kutatua tatizo la uteuzi wa vidahizo vya kuingiza katika kamusi, Gove (1961: 4a) kama alivyodondolewa na Prinsloo (2001:148) anasema:

Selection is guided by usefulness, and usefulness is determined by the degree to which terms most likely to be looked for are included.

Uteuzi wa vidahizo hufanywa kwa kuzingatia umuhimu wa kidahizo na umuhimu huo unapimwa kwa kuangalia kiwango cha uwezekano wa kidahizo hicho kutafutwa ikiwa kimeingizwa katika kamusi.

Chanzo cha changamoto ya uteuzi wa vidahizo katika kamusi nyingi za Kiswahili ni kuegemea zaidi mikabala ya kimapokeo au kijadi tu mbali na mbinu za kisasa za kiutafiti wa data za kikamusi kama vile, matumizi ya kongoo au mbinu changamani, yaani kongoo na hizo mbinu za jadi. Kwa mfano, tukiangalia baadhi ya kamusi za Kiswahili kuhusiana na mada hii, tunagundua kuna maneno yaliyotokana na utenzishaji ambayo kimatumizi yana hadhi stahiki kikamusi lakini hayakuingizwa katika kamusi kama *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (KKS) Toleo la Tatu (2013) na *Kamusi ya Karne ya 21* (KAKA21) Toleo la Kwanza (2011). Tazama data ya maneno ifuatayo kwenye Jedwali la 1:

Jedwali la 1: Vitenzi Vilivyotokana na Utenzishaji Visivyokuwemo katika KKS na KAKA21

Na.	Neno Msingi	Kategoria	Kitenzi-unde kisichomo Kamusini	Kamusi
1	Sasa	E	Sasaisha	KKS, KAKA21
2	Habari	N	Habarisha	KAKA21
3	Jalada	N	Jaladia	KKS, KAKA21
4	Rasmi	V	Rasmisha	KKS, KAKA21
5	Mahiri	N	Mahiria	KKS, KAKA21

Uwezekano wa mtumia kamusi ya kawaida kung'amua kuwa kitenzi 'sasaisha' kinatokana na kielezi 'sasa' au kuwa kitenzi 'habarisha' kinatokana na nomino 'habari' ni mdogo sana. Kama tulivyokwisha sema, mtunga kamusi akiacha kuingiza maneno kama haya atatoa kamusi ambayo

haimjali sana mtumiaji. Hata hivyo, tatizo hili kwa kiasi kikubwa linachochewa na tabia ya kuegemea kwenye mbinu za utungaji kamusi za kijadi tu na kutelekeza mbinu za kisasa na za kiyakinifu zaidi katika kukusanya data za kamusi. de Schryver & Prinsloo (2000:3) kuhusiana na matumizi ya mbinu za kijadi katika utungaji kamusi wanasema:

It is however not easy for the compiler to determine exactly what these needs, expectations, reference skills and desires of the target users are. Many compilers simply rely on their intuition as far as these are concerned. In order to determine these needs, expectations, reference skills and desires more accurately, it has become common practice to submit users of a dictionary to a series of tests to monitor their success in information retrieval. Atkins (1998) is an excellent example of current efforts to research dictionary use. However, such research is carried out at a stage when the dictionaries are already completed and published. Feedback from target users can only be implemented in forthcoming editions of these dictionaries.

Hata hivyo, si rahisi kwa mtunga kamusi kubainisha kwa yakini yapi ni mahitaji, matarajio, stadi za maarifa ya kutumia kamusi na upendeleo wa mtumiaji kamusi. Watunzi wengi wa kamusi, kuhusiana na suala hili, hutegemea ujuzi wao wa maarifa walio nao tu. Ili kubainisha haya mahitaji, matatarajio, stadi za maarifa ya kutumia kamusi na upendeleo wa mtumiaji kamusi kwa usahihi, imekuwa ni utaratibu wa kawaida kuwapa majaribio kadhaa watumiaji kamusi ili kufuatilia mafanikio yao katika ubainishaji wa taarifa kutoka kamusini. Atkins (1998) ni mfano mzuri sana wa jitihada za sasa za kutafiti kuhusu matumizi ya kamusi. Hata hivyo, utafiti kama huo hufanywa katika hatua ambapo kamusi huwa tayari zimekamilika na zimekwishachapishwa. Taarifa za mwitiko kutoka kwa watumiaji zinaweza kutekelezwa tu katika matoleo ya kamusi hizi yanayofuatia.

Aidha, ikumbukwe kuwa, jukumu kuu la mtunga kamusi ni kuorodhesha msamiati (vidahizo) unaotumika katika lugha na jinsi unavyotumika kimaana katika miktadha mbalimbali. Kuorodhesha maneno ambayo bado hayamo katika matumizi ya lugha husika ni kukiuka misingi ya taaluma ya leksikografia ambayo ni leksikolojia tumizi (Sewangi, 2007: 335). Sewangi (2007: 335) anatoa ufafanuzi mzuri wa dhana ya leksikografia na jukumu la utunzi au mtunzi wa kamusi na namna linavyotakiwa kufanywa:

Leksikolojia ni taaluma ya maneno kwa jumla wakati ambapo teminolojia ni taaluma ya istilahi au maneno yanayohusishwa na dhana katika uwanja mahususi wa maarifa. Leksikolojia na teminolojia ni taaluma za jumla; kwa maana kwamba, hazihusiani moja kwa moja na masuala ya utumiaji wa lugha. Kwa upande mwingine, leksikografia ni leksikolojia tumizi; kwa maana kwamba, inahusu maneno katika mazingira ya matumizi ya lugha. Kwa mujibu wa Mdee (1997), leksikografia ni taaluma ya leksikolojia inayohusu utungaji wa kamusi ya maneno ya lugha kwa jumla. Huu ni mchakato wa kukusanya maneno ya lugha, hasa maneno mengi kadiri ya mahitaji ya mtumiaji wa kamusi aliyelengwa, na kuyaorodhesha katika muundo wa kamusi kama vidahizo na kufasili maana zake kwa mujibu wa matumizi halisi ya lugha.

Vilevile, Hartmann (1983: 5) anasema kuwa, jukumu kubwa la mwanaleksikografia ni kuorodhesha maneno na matumizi yake halisi kutoka kwa watumiaji wa lugha na wala si kuunda kanuni za kuelekeza watumiaji kuhusu maneno yatumikeje au ni maneno gani wayaepuke. Hata hivyo, uzingatiaji wa jambo hili katika kamusi nyingi za Kiswahili haujitokezi sana.

Inapotokea kamusi imejumuisha vidahizo visivyozoeleka kwa wazungumzaji wa lugha inayohusika inayotungiwa kamusi, inakuwa inadhihirisha wazi kuwa watunzi wa kamusi hiyo wanatumia mbinu ambazo si toshelevu katika kukusanya data na kutunga kamusi hizo. Kama tulivyokwishasema, jambo hili mara nyingi limekuwa likisababishwa na kuegemea mbinu za

kimapokeo au kijadi tu. Moja ya mbinu kama hizo ni watunzi wa kamusi kutumia maarifa waliyonayo katika lugha wanayoizungumza kubaini vidahizo vya kuingiza katika kamusi. Tatizo la mbinu hii ni kuwa ‘vidahizo vingi vinavyostahili kuingizwa katika kamusi huachwa, kwa sababu umilisi wa mtunga kamusi tu hauwezi kuwa chanzo cha msamiati wote wa lugha inayohusika. Takwimu za kikongoo ambazo huwa ni mkusanyiko wa msamiati kutoka vyanzo anuwai vidhihirishavyo katika matumizi ya lugha kwa ujumla wake, huwa hazitumiki ingawa ni muhimu sana kama msingi bora katika kuteua vidahizo stahiki katika kutunga kamusi bora (de Schryver na wenzake, 2004: 46).

Baada ya wanaleksikografia kukumbwa na changamoto nyingi za kutumia mbinu ya utumiaji maarifa aliyonayo mtunga kamusi ndipo wanaleksikografia wengine wakapendekeza kuandaa na kutumia kongoo, mbinu ya kitafiti ambayo inaweza kubainisha hata mdafao wa matumizi ya neno (kidahizo) yanayokusudiwa kuingizwa katika kamusi. Mbinu ya kongoo imedhibiti tatizo la uingizaji kamusini msamiati usiotumika/usiojulikana katika lugha inayotungiwa kamusi. Martin na wenzake (1983: 81-82 & 87) kama walivyodondolewa katika Prinsloo (2001:148) wanasema:

The decision what to include in the dictionary still has to be made by the lexicographer himself, however, and this depends in turn upon the nature and size of the dictionary and its intended users. In this respect lemmatised frequency-lists can be a further help ... We have reached a stage where co-operation between man and machine is useful and perhaps indispensable in making better dictionaries.

Maamuzi ya vidahizo gani viingizwe katika kamusi bado ni jukumu la mwanaleksi- kografia mwenyewe. Hata hivyo, jambo hili pia hutegemeana na aina na ukubwa wa kamusi ikiwa ni pamoja na mtumiaji wa kamusi aliyelengwa. Kwa mfumo huu, mdafao wa vidahizo vya kuingiza katika kamusi unaweza kuwa msaada zaidi... Tumefikia hatua ambapo ushirikiano wa binadamu na mashine ni muhimu na labda usioepukika katika kutunga kamusi bora (Tafsiri ya mwandishi).

Hata hivyo, mbinu ya kongoo nayo haiwezi kujitosheleza kutumika peke yake kutoa msamiati wote wa lugha inayoandikiwa kamusi kutegemeana na mawanda yake na muda ilipoundwa. Hii ni kutokana tabia ya lugha kuwa zalifu na kupanuka kimsamiati na kimatumizi siku hadi siku. Kwa hiyo, kongoo iliyoundwa miaka kumi iliyopita kama haijaboreshwa kuendana na mabadiliko, haiwezi kufumbata mabadiliko yanayotokea kimsamiati na kimaana baada ya muda huo toka imeundwa. Aidha, kongoo zaweza kuundwa pia kutegemeana na matumizi (nyanja) maalumu na hivyo kongoo ya mkabala huo haiwezi kufumbata nyanja zote za kijamii. Hivyo, kutumia mkabala changamani kunaweza kuwa na manufaa zaidi. Mkabala changamani ni matokeo ya mbinu za kimapokeo au kijadi, kusoma maandishi au machapisho mbalimbali (utafiti wa maktabani), matumizi ya kongoo na kwenda uwandani kwa wazungumzaji wa lugha ili kupata matumizi halisi ya maneno katika miktadha mbalimbali pamoja na mabadiliko ya kila siku ya matumizi ya lugha.

Utafiti huu ni moja ya jitihada za harakati hizo, kwani unatumia data za uwandani kutathmini michakato ya uundaji vitenzi kutokana na kategoria nyingine za maneno, hasvitenzi ambavyo vinakubalika na kutumika katika Kiswahili. Makala haya yatasaidia watunzi wa kamusi kutambua vinyambuo vya vitenzi vya mfumo huu vinavyotumika na kukubalika kwa wazungumzaji wa Kiswahili na hivyo kuvingiza katika kamusi kwa namna ambayo inafaa kulingana na aina ya mtumiaji kamusi, aina ya kamusi na lengo la kamusi inayohusika. Aidha,

watunzi wa kamusi kwa kufanya hivyo, watatoa kamusi ambazo ni zao bora kwa watumiaji waliolengwa kwani kamusi hizo zitakuwa na sifa za uwekevu na kumjali mtumiaji.

3.0 Ukusanyaji na Uchakataji wa Data

Ukusanyaji wa data za makala haya ulihusisha mbinu mseto. Zilitumika mbinu tatu za kukusanyia data. Mbinu hizo ni pamoja na usomaji wa machapisho anuwai, yaani kukusanya data za maneno yaliyotenzishwa kutoka kwenye vyanzo mbalimbali vya maandishi kama kamusi, vitabu na magazeti. Aidha, mbinu ya pili iliyotumika kupata data ni kupitia jukwaa la “*whatsapp*” linalojulikana kwa jina la **CH**Ama cha **LU**gha na **FA**sihi ya **KI**swahili **DU**niani (CHALUFAKIDU). Jukwaa hili linaundwa na wanachama wanataaluma, watafiti na wanafunzi wa Kiswahili ndani na nje ya Tanzania. Wanachama wa jukwaa hili ndio walishiriki kutoa data za makala haya. Mbinu ya ujichunguaji pia ilitumika katika kusanya data, kuchambua na kuhakiki data mbalimbali. Mbinu hii ilikuwa mwafaka kwani mtafiti pia ni mzungumzaji, mtafiti na mwalimu wa Kiswahili.

Baada ya kukusanywa data zilichambuliwa ili kubaini viambishi nyambuo tenzishi katika Kiswahili kulingana na mawanda yake. Mbinu ya umilisi wa mtafiti ilitumika kupima uzalifu wa data zilizotumika katika makala haya. Aidha, viambishi nyambuo tenzishi husika vilitathminiwa uzalifu wake katika Kiswahili. Vitenzi vilivyoundwa na viambishi nyambuo tenzishi vilitathminiwa hadhi yake kisemantiki na kikamusi. Sanjari na hadhi ya kisemantiki, vitenzi hivi vilichunguzwa kubaini namna bora ya kuviingiza katika kamusi za Kiswahili kwa nia ya kuboresha kamusi kwa kutumia mkabala unaomjali zaidi mtumiaji.

4.0 Viambishi Nyambuo Tenzishi

Kama tulivyokwisha dokeza, katika Kiswahili kuna vitenzi ambavyo vimeundwa kutokana na kategoria nyingine za maneno kwa njia ya unyambulishaji, mchakato ambao tumeuita ‘utenzishaji’. Katika sehemu hii ya makala, viambishi (vinyambuo) mbalimbali vinavyobadili kategoria ya neno fulani lisilo kitenzi kuwa kitenzi vinabainishwa na kutoa mifano kulingana na mawanda ya data iliyokusanywa. Viambishi tenzishi nyambuo hivyo vimechambuliwa na kujadiliwa kama ifuatavyo:

4.1 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -i-

Hiki ni kiambishi fuatishi tenzishi kinachodokeza mofimu ya utenzishaji. Katika mifano iliyoorodheshwa hapa chini, kiambishi tenzishi **-i-** kina uwezo wa kubadili maneno ya kategoria mbalimbali kuwa kitenzi. Tazama mifano ifuatayo:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi Unde
i.	jalada	<i>nomino</i>	-i-	jaladia
ii.	huruma	<i>nomino</i>	-i-	hurumia
iii.	chumba	<i>nomino</i>	-i-	chumbia
iv.	mahiri	<i>kivumishi</i>	-i-	mahiria
v.	bajeti	<i>nomino</i>	-i-	bajetia
vi.	hadithi	<i>nomino</i>	-i-	hadithia
vii.	dhamira	<i>nomino</i>	-i-	dhamiria

4.2 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -ish-

Kiambishi hiki fuatishi tenzishi **-ish-** ni kitenzishi kinachotokea kutokana na neno msingi linalotenzishwa kuwa na irabu ‘a’, ‘i’ na/au ‘u’ katika muundo wake. Aidha, katika mifano

iliyoorodheshwa hapo chini, kiambishi tenzishi **-ish-** kina uwezo mkubwa wa kubadili kategoria mbalimbali za maneno kuwa kategoria ya kitenzi. Tazama mifano ifuatayo:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	taifa	<i>nomino</i>	-ish-	taif isha
ii.	imara	<i>kivumishi</i>	-ish-	imar isha
iii.	elimu	<i>nomino</i>	-ish-	elim isha
iv.	sasa	<i>kielezi</i>	-ish-	sasa isha
v.	jumla	<i>nomino</i>	-ish-	juml isha
vi.	akiba	<i>nomino</i>	-ish-	akib isha
vii.	aibu	<i>nomino</i>	-ish-	aib isha
viii.	aina	<i>nomino</i>	-ish-	ain isha
ix.	sababu	<i>nomino</i>	-ish-	sabab isha
x.	haramu	<i>kivumishi</i>	-ish-	haram isha

4.3 Kiambishi Nyambuo Tenzishi **-esh-**

Kiambishi fuatishi tenzishi **-esh-** ni kitenzishi kinachotokea kutokana na neno msingi linalotenzishwa kuwa na irabu ‘e’ na/au ‘o’ katika muundo wake. Kiambishi tenzishi **-esh-**. Vilevile, kina uwezo mkubwa wa kubadili kategoria mbalimbali za maneno kuwa kitenzi. Tazama mifano ifuatayo:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	bora	<i>kivumishi</i>	-esh-	boresha
ii.	neema	<i>nomino</i>	-esh-	neemesha
iii.	rojo	<i>kivumishi</i>	-esh-	roj esha
iv.	orodha	<i>nomino</i>	-esh-	orod esha
v.	dogo	<i>kivumishi</i>	-esh-	dog esha
vi.	vema	<i>nomino</i>	-esh-	vem esha

4.4 Kiambishi Nyambuo Tenzishi **-sh-**

Kiambishi fuatishi tenzishi **-sh-** kina uwezo wa mkubwa wa kubadili kategoria mbalimbali za maneno kuwa kitenzi. Hiki ni kitenzishi ambacho hutokea iwapo neno msingi la kutenzishwa linaishia na irabu tofauti na ‘a’. Tazama data A na data B:

Data A: Maneno Msingi yenye Kuishia na Irabu ‘i na u’

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	refu	<i>kivumishi</i>	-sh-	refusha
ii.	fupi	<i>kivumishi</i>	-sh-	fup isha
iii.	habari	<i>nomino</i>	-sh-	habar isha
iv.	safi	<i>kivumishi</i>	-sh-	saf isha
v.	huzuni	<i>nomino</i>	-sh-	huzun isha
vi.	laini	<i>kivumishi</i>	-sh-	lain isha
vii.	idhini	<i>nomino</i>	-sh-	idhin isha
viii.	rahisi	<i>kivumishi</i>	-sh-	rahis isha
ix.	asili	<i>nomino</i>	-sh-	asil isha
x.	duni	<i>kivumishi</i>	-sh-	dun isha
xi.	bahati	<i>nomino</i>	-sh-	bahat isha
xii.	sampuli	<i>nomino</i>	-sh-	sampl isha
xiii.	karibu	<i>kihishishi</i>	-sh-	karib isha
xiv.	ukimwi	<i>nomino (finyazo)</i>	-sh-	ukimw isha
xv.	gundi	<i>nomino</i>	-sh-	gund isha

Data B: Maneno Msingi yenye Kuishia na Irabu ‘e’

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	zee	<i>kivumishi</i>	-sh-	zeesha
ii.	sherehe	<i>nomino</i>	-sh-	sherehesha
iii.	nyege	<i>nomino</i>	-sh-	nyegesha
iv.	gae	<i>nomino</i>	-sh-	gaesha
v.	dogo	<i>kivumishi</i>	-sh-	dogosha

Hata hivyo, hakuna data iliyoweza kubainishwa, yenye maneno msingi yanayoishia na irabu ‘o’ ya alomofu ya usababishi ya kiambishi nyambuo tenzishi **-sh-**.

4.5 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -iz-

Kiambishi fuatishi tenzishi **-iz-** kina data finyu ya mifano katika Kiswahili. Katika uchunguzi tulioufanya na data iliyopatikana tumeweza kubaini neno moja tu la kutenzisha kwa kiambishi **-iz-**. Tazama mfano ufuatao:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	hima	kielezi	-iz-	himiza

4.6 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -ik-

Kiambishi fuatishi tenzishi **-ik-** hutokea iwapo neno msingi la kutenzishwa lina irabu ‘a, i, au u’ katika muundo wake. Mifano iliyoorodheshwa hapa chini inadhihirisha uwezo mkubwa wa kiambishi tenzishi **-ik-** wa kubadili kategoria fulani za maneno kuwa kitenzi. Tazama mifano ifuatayo:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	dhalala	<i>kielezi</i>	-ik-	dhalalika
ii.	papara	<i>nomino</i>	-ik-	paparika
iii.	jumuiya	<i>nomino</i>	-ik-	jumuika
iv.	taabu	<i>nomino</i>	-ik-	taabika
v.	aibu	<i>nomino</i>	-ik-	aibika
vi.	gadhabu	<i>nomino</i>	-ik-	gadhabika
vii.	lazima	<i>kielezi</i>	-ik-	lazimika
viii.	fadhaa	<i>nomino</i>	-ik-	fadhaika

4.7 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -k-

Kiambishi fuatishi tenzishi **-k-** nacho pia ni alomofu ya mofimu ya utenzishaji. Kitenzishi **-k-** pia kina uzalifu mkubwa. Kinyambuo hiki kinaunda mifano mingi hata kama ni ya kategoria moja ya neno. Alomofu **-k-** hutokea iwapo maneno msingi ya kutenzishwa yanaishia na irabu tofauti na ‘a’. Tazama mifano ifuatayo katika data A na data B:

Data A: Maneno Msingi yenye Kuishia na Irabu ‘e, i, o, u’

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	pevu	<i>kivumishi</i>	-k-	pevuka
ii.	chafu	<i>kivumishi</i>	-k-	chafuka
iii.	ngono	<i>nomino</i>	-k-	ngonoka
iv.	laini	<i>kivumishi</i>	-k-	lainika
v.	dhalili	<i>kivumishi</i>	-k-	dhalilika
vi.	huzuni	<i>nomino</i>	-k-	huzunika

vii.	sherehe	<i>nomino</i>	-k-	shereheka
------	---------	---------------	-----	-----------

4.8 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -ku-

Kiambishi fuatishi tenzishi **-ku-** ni kinyambuo tenzishi finyu sana kwa data katika Kiswahili. Katika uchunguzi tulioufanya tumeweza kubaini neno moja tu la kutenzisha kwa kiambishi hiki. Tazama mfano ufuatao:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	tunu	<i>nomino</i>	-ku-	tunuku

4.9 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -u-

Kiambishi fuatishi tenzishi **-u-** kina mifano ya kutosha iliyoorodheshwa hapo chini ikidhihirisha uwezo wake wa kubadili kategoria kadhaa za maneno kuwa kitenzi. Tazama mifano ifuatayo:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	pana	<i>kivumishi</i>	-u-	panua
ii.	tata	<i>kivumishi</i>	-u-	tatua
iii.	paa	<i>nomino</i>	-u-	paua
iv.	tege	<i>nomino</i>	-u-	tegua
v.	tindo	<i>nomino</i>	-u-	tindua
vi.	tumbo	<i>nomino</i>	-u-	tumbua
vii.	buti	<i>nomino</i>	-u-	butua

4.10 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -o-

Kiambishi fuatishi tenzishi **-o-** kinafanya kazi ya kuunda vitenzi kutokana na maneno yasiyo vitenzi pia. Mifano iliyoorodheshwa hapo chini inadhihirisha uwezo mdogo wa kiambishi tenzishi **-o-** wa kubadili kategoria fulani za maneno yasiyo vitenzi kuwa kitenzi ingawa hakuna mifano mingi ya maneno kama haya. Tazama mifano ifuatayo:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	soga	<i>nomino</i>	-o-	sogoa
ii.	bomu	<i>nomino</i>	-o-	bomoa

4.11 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -a-

Kiambishi fuatishi tenzishi **-a-** pia kinatumika kuunda vitenzi kutokana na maneno ambayo kwa asili yake kategoria si vitenzi. Irabu ‘a’ pamoja na kuwa na dhima ya kutenzisha maneno msingi hapa chini katika data ya mfano; pia, ni irabu ishilizi ambayo ni sifa ya kitenzi cha Kibantu. Hivyo, irabu ‘a’ inaunda kitenzi kwanza na kisha kukipatia sifa ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu. Mifano iliyoorodheshwa hapo chini inadhihirisha uwezo mkubwa wa kiambishi tenzishi **-a-** wa kubadili kategoria fulani za maneno kuwa kitenzi. Tazama mifano ifuatayo:

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	tobo	<i>nomino</i>	-a-	toboa
ii.	zuzu	<i>nomino</i>	-a-	zuzua
iii.	chafu	<i>kivumishi</i>	-a-	chafua
iv.	busu	<i>nomino</i>	-a-	busua
v.	pumu	<i>nomino</i>	-a-	pumua
vi.	zembe	<i>kivumishi</i>	-a-	zembea
vii.	choko	<i>nomino</i>	-a-	chokoa
viii.	zawadi	<i>nomino</i>	-a-	zawadia
ix.	kombo	<i>nomino</i>	-a-	komboa

x. mahiri *nomino/kivumishi* -a- mahiria

4.12 Kiambishi Nyambuo Tenzishi -p-

Kiambishi fuatishi tenzishi -p- ni kinyambuo tenzishi pia. Aidha, mifano ya kitenzishi hiki ni finyu katika Kiswahili. Katika uchunguzi tulioufanya tumeweza kubaini neno moja tu la kutenzishwa kwa kiambishi hiki. Tazama mfano ufuatao:

	<i>Neno Msingi</i>	<i>Kategoria ya Neno Msingi</i>	<i>Kitenzishi</i>	<i>Kitenzi unde</i>
i.	nene	kivumishi	-p-	nenepa

5.0 Ubantuishaji wa Kitenzi

‘Ubanuishaji kitenzi’ ni istilahi tuliyoibuni na kuitumia katika makala haya kurejelea mchakato wa upaji kitenzi irabu ishilizi ‘a’. Mchakato wa utenzishaji unadhihirisha wazi kuwa na sifa ya uasilishaji vitenzi kwa kuunda vitenzi vinavyozingatia ruwaza ya leksikoni ya Kiswahili. Hii ni kutokana na vitenzi vinavyoundwa kwa mchakato wa utenzishaji kupokea irabu ishilizi ‘a’ ambayo ni sifa mojawapo ya vitenzi vya lugha za kibantu. Tazama data ifuatayo ili kuhakiki hoja inayotolewa hapo juu.

Data A: Mifano ya Alomofu ya Utenzishaji -sh-

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	refu	<i>kivumishi</i>	-sh-	refusha
ii.	fupi	<i>kivumishi</i>	-sh-	fupisha
iii.	habari	<i>nomino</i>	-sh-	habarisha
iv.	safi	<i>kivumishi</i>	-sh-	safisha
v.	huzuni	<i>nomino</i>	-sh-	huzunisha
vi.	laini	<i>nomino</i>	-sh-	lainisha
vii.	idhini	<i>nomino</i>	-sh-	idhinisha
viii.	rahisi	<i>kivumishi</i>	-sh-	rahisisha
ix.	asili	<i>nomino</i>	-sh-	asilisha
x.	duni	<i>kivumishi</i>	-sh-	dunisha
xi.	bahati	<i>nomino</i>	-sh-	bahatisha
xii.	sampuli	<i>nomino</i>	-sh-	samplisha
xiii.	karibu	<i>nomino</i>	-sh-	karibisha
xiv.	zee	<i>kivumishi</i>	-sh-	zeesha
xv.	sherehe	<i>nomino</i>	-sh-	sherehesha
xvi.	nyege	<i>nomino</i>	-sh-	nyegesha

Data B: Mifano ya Alomofu ya Utenzishaji -k-

	Neno Msingi	Kategoria ya Neno Msingi	Kitenzishi	Kitenzi unde
i.	laini	<i>kivumishi</i>	-k-	lainika
ii.	dhalili	<i>kivumishi</i>	-k-	dhalilika
iii.	huzuni	<i>nomino</i>	-k-	huzunika
iv.	pevu	<i>kivumishi</i>	-k-	pevuka
v.	chafu	<i>kivumishi</i>	-k-	chafuka
vi.	ngono	<i>nomino</i>	-k-	ngonoka

Kwa kuzingatia data ya kwanza na ya pili, utaona kuwa imebainishwa viambishi -sh- na -k- kuwa ndivyo vitenzishi. Sababu ya kuteua maumbo hayo inajengwa kwenye msingi wa dhana ya Ubanuishaji kitenzi. Maneno yaliyotenzishwa yanabadilishwa ili kuwa na tabia za kitenzi cha Kiswahili ambayo ni lugha ya Kibantu. Hivyo, ndio maana hatuwezi kubainisha maumbo -sha- katika data ya kwanza na -ka- katika data ya pili kuwa ndiyo viambishi vitenzishi. Badala yake umbo -sh- katika data ya kwanza na -k- katika data ya pili ndiyo maumbo ya viambishi tenzishi

na **-a** iliyo mwishoni inakuwa irabu ishilizi ya vitenzi vya Kibantu baada ya Ubantuishaji kitenzi. Ubantuishaji huo hutokea pale unapojaribu kunyumbua neno lisilo kitenzi na lisilo na asili ya Kibantu kuwa kitenzi. Aidha, ndiyo maana kitenzi kisicho na asili ya Kibantu na hakiishii na irabu **'a'** kinaponyumbuliwa huleta irabu ishilizi **'a'** ambayo ni sifa ya vitenzi vya lugha za Kibantu. Tazama data ifuatayo ya vitenzi visivyo na asili ya Kibantu kabla na baada ya mnyambuliko:

Jedwali la 2: Ubantuishaji wa Vitenzi visivyo na Asili ya Kibantu

Na.	Kitenzi	Asili yake	Mifano ya Minyambuliko		
			Utendea	utendwa	Utendesha
i	Starehe	Kiarabu	Starehea	stareheshwa	starehesha
ii	Samehe	Kiarabu	Samehea	samehewa	samehesha
iii	Tahiri	Kiarabu	Tahiria	tahiriwa	tahirisha
iv	Tahini	Kiarabu	Tahinia	tahiniwa	tahinisha
v	Sali	Kiarabu	Salia	saliwa	salisha
vi	Tathmini	Kiarabu	Tathminia	tathminiwa	tathminisha
vii	Jibu	Kiarabu	Jibia	jibiwa	jibisha
viii	Hukumu	Kiarabu	Hukumia	hukumiwa	hukumisha
ix	Tuhumu	Kiarabu	Tuhumia	tuhumiwa	tuhumisha
x	Sahau	Kiarabu	Sahaulia	sahauliwa	sahaulisha

Chanzo: KKS 2013

6.0 Tathmini ya Uzalifu wa Viambishi Nyambuo Tenzishi

Uwezo wa kiwango cha juu wa kanuni fulani kutumika katika mchakato fulani wa kuzalisha kategoria fulani za data ya tungo au maneno yanayokusudiwa huitwa uzalifu wa kanuni husika. Katika kipengele hiki tathmini ya uzalifu inayofanyika ni ya viambishi vinavyoweza kutumika kubadili aina au kategoria fulani ya neno kuwa kitenzi. Kinachotazamwa katika uzalifu ni kwa kiasi gani kiambishi fulani kina uwezo zaidi wa kuzalisha maneno mengi zaidi yaliyosahihi kuliko kiambishi kingine hata kama kategoria ya neno linalotenzishwa ni moja tu. Kwa kiambishi ambacho kimefikisha maneno matano ya mifano tumechukulia kama kina uzalifu mkubwa na chini yake ni uzalifu mdogo.

Katika utafiti huu wa utenzishaji imebainika wazi kuwa, kuna viambishi-alomofu anuwai vya mofimu ya utenzishaji vyenye sifa ya kubadili kategoria mbalimbali za maneno kuwa vitenzi vinavyokubalika na kutumika katika Kiswahili. Viambishi vilivyobainishwa katika makala haya ni hivi vifuatavyo:

Jedwali la 3: Viambishi/ Alomofu za Utenzishaji

Na.	Kinyambuo tenzishi	Mfano		
		Neno-msingi	Kategoria ya neno-msingi	Kitenzi-unde
i.	-p-	nene	<i>kivumishi</i>	nenepa
ii.	-iz-	hima	<i>kielezi</i>	himiza
iv.	-a	chafu	<i>kivumishi</i>	chafua
v.	-u-	tumbo	<i>Nomino</i>	tumbua
vi.	-o-	soga	<i>nomino</i>	sogoa
vii.	-i-	jalada	<i>Nomino</i>	jaladia
viii.	-k-	Zee	<i>Kivumishi</i>	zeeka
ix.	-ku	tunu	<i>Nomino</i>	tunuku
x.	-ik-	aibu	<i>Nomino</i>	aibika
xi.	-sh-	laini	<i>Kivumishi</i>	lainisha
xii.	-esh-	bora	<i>Kivumishi</i>	boresha
xiii.	-ish-	elimu	<i>Nomino</i>	elimisha

Chanzo: *Uwandani (2014)*

Kutokana na data hiyo hapo juu, makala haya yanabainisha viambishi tenzishi kumi na vitatu katika Kiswahili. Viambishi hivi vinaweza kugawanywa katika makundi matatu: Vilivyoundwa na irabu, irabu na konsonanti na vya konsonanti tu (taz. Jedwali la 3). Hata hivyo, jaribio hili si la mwisho na hatuwezi kusema ni viambishi hivi tu. Inawezekana kuna viambishi vingine vilivyo na sifa ya kubadili kategoria mbalimbali za maneno kuwa vitenzi. Viambishi vilivyobainishwa hapo juu vina sifa ya kutokea baada ya kiini au mzizi wa neno. Viambishi vinavyotokea katika nafasi ya baada ya mzizi wa neno huitwa viambishi tamati; kwa maana, vinatamatisa muundo wa neno au vinafuatia mzizi wa neno. Hakuna muundo wa utenzishaji uliodhihirisha utumikaji wa viambishi awali katika kuunda kitenzi kutokana na kategoria nyingine za maneno kwa kuzingatia data iliyotumika katika makala haya.

Hata hivyo, viambishi tenzishi vilivyobainishwa katika makala haya vinatofautiana kwa kiwango cha uzalifu wake. Kuna viambishi tenzishi ambavyo ni zalifu sana na vingine ni zalifu kiwastani wakati vingine uzalifu wake ni hafifu. Viambishi tenzishi zalifu sana ni vile ambavyo vinaunda maneno (vitenzi) mengi; mfano, viambishi tenzishi **-ish-**, **-sh-**, **-esh-**, **-k-**, na **-ik-**. Viambishi hivi vina data pana zaidi ya viambishi tenzishi ambavyo uzalifu wake ni wa wastani; mfano, viambishi tenzishi **-a-**, **-u-**, **-o-** na **-i-**, na vyenye uzalifu mdogo au hafifu ni vinyambuo tenzishi **-p-**, **-ku-**, **-z-**, na **-iz-**. Pamoja na ufinyu wa mifano ya kutosha kwa baadhi ya viambishi tenzishi, bado kuna haja ya kuendelea kuchungua mifano mingi zaidi. Data nyingi zaidi zitasaidia kuthibitisha uwepo wa kiambishi husika kama kiambishi tenzishi, mchakato ambao ni wa kimofolojia katika uundaji wa maneno mapya.

7.0 Hadhi ya Vitenzi-unde Kisemantiki na Kikamusi

Kwa kuzingatia data zilizojadiliwa hapo juu imebainika wazi kuwa, vitenzi unde vimechomoza sifa kuu tatu. Kwanza, vitenzi vilivyoundwa vimedhihirisha utanuzi wa maana kutoka katika neno msingi kwa viwango mbalimbali; kwa mfano, ‘tumbo’ kuwa ‘tumbua’. Pili, vitenzi-unde hivyo pia vimetokana na kategoria tofauti za maneno. Tatu na mwisho, vitenzi-unde hivyo vimekidhi muundo wa kitenzi cha lugha za Kibantu kwa kupokea irabu ishilizi ‘a’. Hata hivyo, kitenzi **tunuku** kutokana na nomino **tunu** hakijakidhi sifa hii ingawa kwa kuendelea kunyambulisha kitenzi **tunuku** katika hatua zingine hupokea sifa hiyo ya irabu ishilizi ‘a’ ya kitenzi cha Kibantu; kwa mfano, **tunukia** na **tunukisha**, **tunukiwa**, **tunukiana**. Sifa ya vitenzi-unde kuwa na maana mpya tofauti na kuhama kategoria ya neno msingi baada unyambulishaji inathibitishwa na Kiango (2000:115) kwa kusema kuwa:

The derived lexemes acquire new meanings and in most cases new grammatical categories different from that of their roots or bases.

Leksimu zinazotokana na mnyambuliko hupata maana mpya na mara nyingi hupata pia kategoria mpya za maneno ambazo ni tofauti na za viini au mashina ya neno msingi (Tafsiri ya mwandishi).

Kutokana na sifa ya kisemantiki inayobainishwa hapo pamoja na kuhama kategoria kwa vitenzi unde, uamuzi wa kuingiza vitenzi unde vya mnyambuliko katika kamusi za Kiswahili hauepukiki. Hata hivyo, kumekuwepo na mawazo kinzani ya pande mbili juu ya uingizaji wa maneno ya mnyambuliko kamusini. Lipo kundi linaloona hakuna haja ya kuingiza maneno ya

mnyambuliko katika kamusi kwa hoja kwamba yanaundwa kutokana na kanuni za kisintaksia na kimofolojia na hivyo yanafaa kwenye sarufi ya lugha na si kamusini (cf. Lyons, 1977: 526; Kiango, 2000: 116). Kundi la pili linadai kuwa, maneno ya mnyambuliko yana hadhi ya kuingizwa kamusini kutokana na kuwa maneno mapya yanayojitegemea na maana zake haziwezi kutabirika kutokana na neno msingi (cf. Kiango, 2000:116).

Pamoja na kuwepo kwa makundi mawili yanayokinzana kuhusiana na uingizaji wa maneno ya mnyambuliko katika kamusi, Kiango (2000: 116) anabainisha kuwa, kwa hivi sasa watunga kamusi wengi wanaafiki uingizaji wa maneno ya mnyambuliko kamusini. Aidha, Kiango anasema kuwa changamoto nyingine kuhusiana na uingizaji maneno ya mnyambuliko kamusini ni namna ya uingizaji minyambuliko hiyo. Kiango anaendelea kutoa hoja kuwa, kwa sababu za kiuwekevu kamusini si vyema kuingiza minyambuliko yote kama vitomeo bali baadhi ya minyambuliko yaweza kuingizwa ndani ya kitomeo msingi kinachozalisha minyambuliko inayohusika. Mkabala wa kuamua namna ya kuingiza minyambuliko ni wa kimaana kwa mujibu wa Kiango (2000: 116) anaposema minyambuliko yenye kutabirika kimaana kwa mtumiaji kutokana na neno lake la msingi inaweza kuingizwa ndani ya kitomeo kinachohusika kinachozalisha neno hilo na isiyoweza kutabirika kimaana yaweza kuingizwa kama vitomeo huru. Hata hivyo, mwanazuoni huyu anaongeza kuwa, watunzi wengi wa kamusi hukiuka kigezo hiki katika kamusi zao wanazotunga kwa kukuta minyambuliko isiyotabirika inaingizwa na inayotabirika haiingizwi kama vitomeo.

Kwa upande wa namna ya kuingiza kamusini minyambuliko inayotokana na mchakato wa utenzishaji, inafaa maneno hayo yapatiwe hadhi ya kitomeo. Minyambuliko hiyo inapokuwa vitomeo kamusini inamrahisishia mtumiaji kuokoa muda katika utafutaji wa neno linalohusika la mnyambuliko, upataji taarifa kamili za neno hilo, mathalani: za kikategoria ya neno, kimaana, kietimolojia na kisarufi. Hata hivyo, Kiango (2000: 127) anaona kuwa minyambuliko ya utenzishaji inaundwa kutokana na ruwaza inayotabirika kisemantiki na kimofolojia na hivyo maneno hayo hayastahili kupewa hadhi ya kitomeo cha kamusi bali kuingizwa ndani ya neno msingi linalounda neno linalohusika la mnyambuliko kwa kamusi za wazawa na kamusi za wanafunzi kwa sababu zinatabirika kimaana na kimofolojia. Umadhubuti wa hoja hii ni kwa mujibu wa mkabala unaomjali mtumiaji kamusi, ambao huzingatia vigezo vya utoshelevu wa mahitaji ya mtumiaji kamusi na kiwango cha maarifa ya kiisimu na stadi za utumiaji kamusi kwa mtumiaji kamusi unaweza kusailiwa.

Isitoshe, Kiango hataji wazi mwanafunzi ni wa kiwango gani cha elimu. Je, ni wa kiwango cha msingi, sekondari, sekondari ya juu, koleji au chuo kikuu? Kiwango cha umilisi wa lugha wa mwanafunzi kwa viwango hivi vya elimu hutofautiana. Uwezo wa kiisimu (mofolojia) wa mwanafunzi wa shule ya msingi mi mdogo kuweza kutambua uhusiano wa maneno wa kiuambishaji na minyambuliko na kuing'amua kwa mfano, neno **soga** ndilo linaunda **sogoa**, au neno **habarisha** linatokana na neno **habari**. Mifano mingine ya mkondo huo ni kama mwanafunzi huyohuyo kutambua maneno kama **jumlisha** kutokana na neno **jumla**, neno **rahisisha** kutokana na neno **rahisi** na neno **tumbua** kutokana na neno **tumbo**.

Aidha, hata kundi la wazawa nalo laweza kuwa na changamoto zilizobainishwa katika kundi la wanafunzi hapo juu. Inategemea huyo mzawa ana maarifa gani kuhusu lugha au kiwango chake cha elimu kinamsaidiaje kuweza kutambua uhusiano wa maneno kiuambishaji na

kiunyambulishaji ili atambue kuwa, kwa mfano neno **chumbia** linatokana na neno **chumba** na neno **pumua** linatokana na neno **pumu**. Huenda kamusi ya isimu ambayo imekusudiwa kwa wanaisimu, watafiti na walimu wa lugha ikawa mwafaka kuingiza maneno ya mnyambuliko ndani ya kitomeo cha neno msingi linalozalisha minyambuliko inayohusika.

Kuingiza maneno ya namna hii katika kamusi kunaifanya kamusi kuwa toshelevu kwa mtumiaji anayelengwa wa kamusi hiyo husika kwani hakuna ajuaye msamiati wote wa lugha (Mkude, 2008: 162; Vuzo, 1995: 103). Aidha, si rahisi mtumiaji wa kamusi wa kawaida kubaini neno lililonyumbuliwa linatokana na neno gani la msingi kama ilivyo vigumu pia kupata maana ya neno lililonyumbuliwa kwa kuangalia umbo lake (Mochiwa, 2007:117). Hivyo, vitenzi vinavyotokana na mchakato wa utenzishaji vinastahili kupewa nafasi katika kamusi ili kumrahisishia mtumiaji wa kamusi kupata taarifa kamusini kwa urahisi. Hata hivyo, Kiango (2000) anapendekeza kuwa, katika kuamua kuingiza au kutoingiza kinyambuo kamusini kigezo cha kiwango cha mwachano wa maana kitumike.

Idadi ya viambishi tenzishi wanavyobainisha Kiango (2000) na Kihore na *wenzake* (2003) katika utangulizi wa makala haya ni chache ukilinganisha na idadi ya viambishi tenzishi tulivyobainisha sisi katika makala haya. Pia, data aliyotoa Kiango, ya maneno manne kwa utendeka na manne kwa utendesha si pana sana na inayotosha kuchunguza utabirifu wa maana za minyambuliko inayozalishwa na viambishi tenzishi alivyobainisha.

Jambo jingine ni kuhusu taarifa za neno kikamusi. Ikiwa neno la mnyambuliko linalotokana na mchakato wa utenzishaji haliingizwi katika kamusi kama kitomeo bali ndani ya kitomeo cha neno msingi, mtumia kamusi hawezi kupata taarifa mahususi za kitenzi hicho cha mnyambuliko. Kwa mfano, maana, taarifa za kisarufi kama kategoria ya neno, uelekezi, etimolojia na minyambuliko. Neno la mnyambuliko ambalo huingizwa ndani ya kitomeo cha neno msingi huwa na fursa finyu ya kupatiwa taarifa za kikamusi. Kuhusu taarifa za maneno tabirifu ya mnyambuliko ambayo yanapaswa kuingizwa ndani ya kitomeo cha neno msingi kwa kamusi za wazawa na wanafunzi, Kiango (2000: 128) anaeleza kuwa, inabidi yasipewe fasili. Hata hivyo, Kiango anaongezea kuwa, kwa kamusi za wanafunzi, ni muhimu kuonyesha dhima ya kila kinyambuo, kwa mfano, utendana, utendwa, utendea, utendesha na utendeka. Pamoja na hayo, bado mtumia kamusi ambaye ni mwanafunzi wa ngazi za chini au mwanafunzi anayejifunza lugha husika kama lugha ya pili hawezi kufaidi kamusi iliyopangiliwa kwa kuweka maneno ya mnyambuliko ya utenzishaji, kwani pia huwa yanakuwa yamehama kategoria. Aidha, kategoria za vitenzi huwa na taarifa ya uelekezi ambayo pia yaweza kubadilika kutegemeana na unyambulishaji. Kitenzi kisicho elekezi chaweza kuwa elekezi kutegemeana na kiambishi nyambuo kinachohusika. Kitenzi elekezi kadhalika chaweza kupoteza sifa hiyo kutegemeana na kiambishi nyambuo kilichotumika. Pia, ikumbukwe kuwa, katika mchakato wa utenzishaji, maneno yasiyo kitenzi ndiyo huzaa vitenzi. Hivyo, kuweka kitenzi unde ndani ya kitomeo cha kategoria tofauti, yaani kategoria ya neno msingi la kitenzi unde husika, kunamnyima mtumiaji wa kamusi kupata taarifa za kitenzi za kitenzi unde hicho.

8.0 Hitimisho

Utenzishaji kama tulivyoona katika mjadala huu ni kipengele zalifu cha kimofolojia. Ni mbinu ya unyambulishaji ambayo inatumika kuzalisha msamiati wa kawaida na wa kiistilahi. Hata hivyo, mchakato wa utenzishaji una vinyambuo vingi ambavyo pia vinatofautiana kiuzalifu. Kuna vinyambuo ambavyo uzalifu wake ni mdogo na vingine ni zalifu zaidi. Aidha, baadhi ya

msamiati wa Kiswahili inayotokana na michakato ya utenzashaji ama haijaingizwa katika kamusi za Kiswahili au imeingizwa lakini bila kuzingatia mkabala unaomjali mtumia kamusi. Hata hivyo, makala haya yamegundua kuwa, hakuna sababu za msingi za kutoingiza msamiati huo kwani unazo sifa stahiki za kimofolojia, kisemantiki na nyingine za msingi.

Msingi wa makala haya ulikuwa kuchunguza mofimu/dhana mpya ya utenzishaji katika Kiswahili ambayo haijachunguzwa vya kutosha kama ambavyo mofimu ya unominishaji imeshughulikiwa. Makala haya yamebainisha alomofu/viambishi 13 vya mofimu ya utenzishaji na kubainisha mazingira ya utokeaji wake. Hata hivyo, viambishi vyote vilivyobainishwa ni tamati au vya mnyambuliko tu. Hakuna hata mfano mmoja wa viambishi awali uliobainishwa katika makala haya kuwa na uwezo wa kutenzisha neno. Hivyo, ni muhimu kuendelea kuchunguza mofimu hii ya utenzishaji ili kupanua wigo wake.

Marejeleo

- de Schryver, G. M. & D. J. Prinsloo. (2000). "The Concept of "Simultaneous Feedback": Towards a New Methodology for Compiling Dictionaries", AFRILEX-SERIES 10: 2000, kur.1-31, BURO VAN DIE WAT, STELLENBOSCH;
<http://lexikos.journals.ac.za>
- de Schryver, G. M., E. Taljard, M. P. Magodi & S. Maepa. (2004). "The Lexicographic Treatment of the Demonstrative Copulative in Sesotho sa Leboa", AFRILEX-SERIES 14: 2004, kur.35-66, BURO VAN DIE WAT, STELLENBOSCH;
<http://lexikos.journals.ac.za>.
- Hartmann, R.R. K. (1983). "On Theory and Practice: Theory and Practice in Dictionary-Making", Hartmann, R.R. K. (mhariri.). *Lexicography: Principles and practice*. Academic Press Inc: London.
- Khamis, A.M. (2009). *Stadi za Lugha ya Kiswahili: Sarufi 1*. Dar es Salaam: TUKI.
- Kiango, J.G. (1992). *Swahili Dictionary Design*, Ed.D (Haijachapishwa) Dissertation. Ann Arbor: UMI.
- _____. (2000). *Bantu Lexicography: A critical Survey of the Principles and Process of Constructing Dictionary Entries*. Tokyo: ILCAA.
- Kihore, Y. M. (2009). *Stadi za Lugha ya Kiswahili: Sarufi 2*. Dar es Salaam: TUKI.
- Kihore, Y. M., D.P.B. Massamba, & Y.P. Msanjila. (2003). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu (SAMAKISA) Sekondari na Vyo*. Dar es Salaam. TUKI.
- Kipfer, B. A. (1984). *Workboob on Lexicography*. Exeter Linguistic Studies.
- Longhorn. (2011). *Kamusi ya Karne ya 21*. Nairobi: Longhorn Publishers (K) Ltd.
- Malangwa, P. (2011). "Athari na Dhima ya Vijenzi- Nomino katika Vitenzi vya Kiswahili" Dar es Salaam: TUKI.
- Mdee, J. S. (1995). "Misingi ya Uteuzi wa Vidahizo katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu": Mdee, J.S. (mh.) *Misingi ya Utungaji wa Kamusi*. Kur. 37-63, Dar es Salaam: TUKI.
- _____. (1997). *Nadharia na Historia ya Leksikografia*. Dar es Salaam: TUKI.
- Mkude, D. J. (2008). "Mwanasayansi, Istilahi na Utengenezaji wa Kamusi": Kiango, J.G. (mh.) *Ukuzaji wa Istilahi za Kiswahili*. Kur. 156-165, Dar es Salaam: TUKI.
- Mochiwa, Z.S.M. (2007). "Kiswahili Verbs: A Lexicographic Challenge". AFRILEX-SERIES 17: 2007, kur.114-133, BURO VAN DIE WAT, STELLENBOSCH;
<http://lexikos.journals.ac.za>
- Prinsloo, D.J. (2001). "The Compilation of Electronic Dictionaries for the African Languages" AFRILEX-SERIES 11: 2001, pp.139-159, BURO VAN DIE WAT, STELLENBOSCH;
<http://lexikos.journals.ac.za>.
- Prinsloo, D.J. & R.H. Gouws. (2005). *Principles and Practice of South African Lexicography*. Stellenbosch: SUN Press.
- Sewangi, S.S. (2007). "Uundaji wa Istilahi za Kiswahili Kileksikografia na Athari Zake" *Nordic Journal of African Studies*. kur. 333-344.
- TUKI. (2013). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Toleo la 3 Nairobi: Oxford University Press.
- Vuzo, A.C.A.M. (1995). "Matumizi ya Kamusi ya Kiswahili Sanifu katika Shule za Upili Nchini Kenya": Kiango, J.G. and J.S. Mdee. *Utafiti na Utungaji wa Kamusi*: kur. 102-117. Dar es Salaam: TUKI.